
СЎЗ САНЪАТИ ЖУРНАЛИ
JOURNAL OF WORD ART
ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА

XX АСР МОДЕРНИЗМ ПРОЗАСИНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАЛҚИНИ

Мухаммаджон Холбеков,

филология фанлари доктори, Самарқанд Давлат чет тиллар институти профессори.
mholbekov@mail.ru

<http://dx.doi.org/10.26739/prefix>

For citation: Holbekov M.N. Evolutionary interpretation of modernist prose of the XXth century. International Journal of Word Art. 2018, vol. 1, issue 1, pp. 4-17



<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2018-1-1>

Келиб тушган сана 30 декабр, 2017
Эълон қилинган сана 20 феврал, 2018.

АННОТАЦИЯ

Ўтган аср жаҳон адабиёти ва санъатида етакчи оқимлардан саналган модернизм танқидий реализм, хусусан, социалистик реализм ақидаларига қарама-қарши позицияда турган адабий оқим бўлиб, асрнинг 60-йилларида ўз умрини яшаб бўлди ва ўрнини постмодернизм деб аталувчи янги оқимга бўшатиб берди. XX асрнинг охирига келиб, постмодернизм ҳам инқирозга юз тутди. Эндиликда жаҳон адабиётидаги авангард доиралар яна янгича услубларни кашф этишга уринмоқдалар.

Аслида, модернизм ва модерн атамаларини бир-биридан ажратиш талқин қилиш жоиздир. Масалан, уларнинг инглиз тилида modernism (модернизм), modern movement (замонавий ҳаракат), modern art (замонавий санъат), немис тилида die Moderne (замонавийлик), француз тилида modernisme (модернизм), modernite (замонавийлик), modern (замонавий, янги) қабилидаги луғавий маънолари мавжуд.

Бундан чиқди, модернизм-бў ўз қонун-қоидаларига, ақида ва тамойилларига эга бўлган адабий оқим, жараён тушунчасини ифодаласа, модерн-бу замонавий, янгича адабиёт маъносини англатади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, модернизм XX аср Ғарбий Европа ва Америка адабиётида кечган адабий-назарий жараён, яъни оқим деб тушунилса, модерн ҳар бир миллий адабиётида содир бўлувчи замонавий, янгича услуб ва тамойилларнинг мажмуасидан иборатдир.

Биз ушбу мақоламизда XX аср ғарб модернизм прозасининг ана шу тамойиллари тадрижий талқини хусусида фикр юритамиз.

Калиг сўзлар: модернизм, танқидий реализм, социалистик реализм, постмодернизм, авангард адабиёти.

ЭВОЛЮЦИОННОЕ ТРАКТОВАНИЕ МОДЕРНИСТКОЙ ПРОЗЫ XX ВЕКА

Мухаммаджон Холбеков,

доктор филологических наук, профессор Самаркандского государственного института иностранных языков.

АННОТАЦИЯ

Модернизм, критический реализм считались одними из ведущих течений в мировой литературе прошлого века, т.е. как литературное направление занимало противоположную позицию к социалистическому реализму, к шестидесятым годам этого века они себя изжили, а их место заняло новое течение, называемое постмодернизмом. На сегодняшний день круг авангардистов мировой литературы пытается создать новые методы.

На самом деле термины модернизм и модерн следует употреблять отдельно друг от друга. К примеру, на английском языке modernism (модернизм), modern movement (современное движение), modern art (современное искусство), на немецком языке die Moderne (современность), на французском языке modernisme (модернизм), modernite (современность), modern (современный, новый), вот такие словарные значения выявлены.

Так значит, модернизм - это литературное течение выражающее понятие процесса со своим сводом правил, убеждений и принципов, а модерн - это обозначение современности, новой литературы. В заключение хочется сказать, что модернизм это литературно-теоретический процесс, понимаемый как течение, которое существовало в XX веке в литературе Западной Европы и Америки, а модерн происходит в каждой народной литературе состоящий из комплекса современных, новых методов и принципов.

В данной статье речь пойдёт об эволюционном толкование принципов западной модернистской прозы XX века.

Ключевый слова: модернизм, критический реализм, социалистический реализм, постмодернизм, авангардная литература.

EVOLUTIONARY INTERPRETATION OF MODERNIST PROSE OF THE XXTH CENTURY

Mukhammadjon Kholbekov,

doctor of philology, professor of Samarqand State institute of foreign languages.

ANNOTATION

Modernism, critical realism were considered to be one of the leading trends in the world literature of the last century, as literary trends they took the opposite position to socialist realism, by the sixties of this century they had outlived themselves, and their place was taken by a new trend called postmodernism. Today the avant-garde circle of world literature is trying to create new methods.

In fact, the terms modernism and modernity should be used separately from each other. For example, in English modernism, modern movement, modern art, in German die Moderne (modernity), in French modernisme (modernism), modernite (modernity), modern (modern, new), such dictionary meanings are revealed.

So, modernism is a literary process that expresses the concept of the process with its own set of rules, beliefs and principles, and modern is the designation of modernity, new literature. In conclusion, I would like to say that modernism is a literary-theoretical process understood as the movement existed in the literature of Western Europe and America in the 20th century, and modernity occurs in every folk literature consisting of a set of modern, new methods and principles.

In this article we will talk about the evolutionary interpretation of the principles of Western modernist prose of the twentieth century.

Key words: modernism, critical realism, socialist realism, postmodernism, avant-garde literature.

Модернизм Ғарбий Европа адабиётида XIX аср охири ва XX аср бошларида саҳнага чиқди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, модернизм - бу замонавий санъат ва адабиётдаги янги услубий таълимот бўлиб, модерн (modern) сўзининг ўзи ҳам янги ва замонавий маъноларини англатади. Унинг адабиёт ва санъатда намоён бўлиши асло тасодифий эмас эди. Таъкидлаш жоизки, XX аср боши фалсафасида пессимизм¹, иррационализм² ва индивидуализм³ каби йўналишлар устунлик қила бошлади. Дунёга янги қараш, ҳар доимгидек, файласуф ва ёзувчилар зиммасига тушди. Машҳур файласуф ва адиб, Нобель мукофоти лауреати (1927) Анри Бергсон (Henri Bergson, 1859-1941) яратган психологик-фалсафий назарияда инсон ақлга эмас, балки ички ҳиссиётга таянган ҳолда мушоҳада қила билсагина ҳодисалар табиатини тушуна олиши мумкинлигини асослаб берди. Яъни кенг маънода дунёни билиш назариясини тушунишда ва тор маънода бадиий ижоднинг ўзига хос хусусиятларини англашда ақл-идрок эмас, балки инсондаги ички ҳис-туйғу катта аҳамият касб этади, деган таълимотни илгари сурди.

XX асрнинг яна бир машҳур файласуфи Зигмунд Фрейд (Sigmund Freud, 1856-1939) эса инсонда ҳамма нарса ақл-идрокка бўйсунмайдиган, дея таъкидлаш билан, у инсон психологияси - кенг маънода киши онгида объектив воқеаларнинг акс эттирилишидан ҳосил бўладиган руҳий кечинмалар мажмуи бўлса, тор маънода руҳий ҳолатнинг яширин жиҳатлари, кўпчилик билмайдиган қирраларини очиб берди; аниқроғи, кўнгилнинг ноёб

сирларини психоанализнинг универсал схемалари тилига ўгирди, дейиш мумкин. Унинг ҳамкасби ва сафдоши Карл Густав Юнг (Carl Gustav Jung, 1875-1961) бу йўлдан боришни давом эттириб, инсон психологиясига "жамоавий онгсизлик" (онг қаъридаги қатлам) тушунчасини киритди. Жамоавий онгсизлик унинг ўзига хос хусусияти, унинг универсаллиги, яъни ҳаммага бир хил тааллуқлилиги, ҳамма одамлар учун умумий бўлганлигидадир. Юнг фикрича, психика ниманингдир ёки кимнингдир ҳосиласи эмас, аксинча, у бирламчидир ва инсон борлигини аниқлаб берувчи асосий тамойил ҳисобланади. Жамоавий онгсизлик инсон онгининг бошланғич (дастлабки) ҳолати, унинг ўзига хос хусусияти, барчага баравар тааллуқлилиги, айнан ўхшашлиги ҳамдир. Яъни жамоавий психикани тушуниб етмоқ учун бутун тирик мавжудотнинг бир-бирига айнан ўхшашлик жиҳатларини ҳис қила билмоқ зарур. Мана шу ҳолат ибтидоий одамларда мавжуд бўлган, сабаби улар ўзларини табиатдан ажралган ҳолда тасаввур қила олмаганлар. Шундай экан, дунёни ўрганаётган, тадқиқ қилаётган одам, авваламбор, тадқиқот объектига ўз онг-шуурини, ақл-идрокини, ҳис-туйғуларини қўшиши лозим. Таажжубланарли томони, аслида, илмий ходимлар эмас, балки адабиёт ва санъат аҳли янги дунёқараш дастурларида туб ўзгаришларни илк бор пайқаб олдилар. Юнг фикрича, бошқаларга қараганда адабиёт ва санъат дарғалари жамоавий онгсизлик оқимидаги жузбий, аммо кўзга ташланмайдиган ўзгаришларни зийраклик билан пайқаб олдилар ва кейинчалик ўз ижодларида буни

1. **пессимизм** - умидсизлик, келажакка ишончсизлик, руҳий тушкунлик;

(**pessimism** - hopelessness, lack of confidence in the future, depression;)

2. **иррационализм** - фалс. 1. борлиқни иррационал, яъни қонун-қоидалардан холи деб билувчи, бинобарин уни ақл-идрок билан билиб бўлмайдиган деб ҳисобловчи идеалистик фалсафий оқим; 2. иррационал - гўё қонун-қоидалардан холи, ақл етмайдиган, ақлдан ташқари, мантиқий билиб бўлмайдиган;

(**Irrationalism** - phil. 1. any movement of thought that emphasizes the non-rational or irrational element of reality over and above the rational. 2. not endowed with reason or understanding, lacking usual or normal mental clarity or coherence)

3. **индивидуализм** - фалс. шахсиятпарастлик; 1. Шахсий манфаатларини жамият манфаатларидан юқори қўйиш; ўзим бўлай дегувчи дунёқараш; 2. Ўз шахсиятини, ўзини бошқалардан юқори қўйиш; шундай интилишни ифодаловчи ахлоқий тамойил;

(**individualism** - phil. personalize; 1. A doctrine holding that the interests of the individual should take precedence over the interests of the state or social group. 2. Putting personality above others; the ethical principle that demonstrates this aspiration;)

акс эттирдилар. Айнан ижод аҳлининг ушбу ижобий хислатлари туфайли XX асрнинг янги оқимлари, янги гоё ва мавзулари, янги тафаккур ва ёндашишлари дастлаб адабиёт ва санъатда, кейинчалик эса илм-фан ва ижтимоий ҳаётда ўз аксини топди. Натижада адабиёт ва санъат аҳллари ўз даври руҳини ифода этувчи воситага айланди.

XX аср адабиёти ва санъатидаги йўналишларнинг кўпчилигига, хусусан экспрессионизм, сюрреализм, "янги роман", "онг оқими", "абсурд театри"га шахсдаги шизофрения, яъни ирода ва ихтиёрни намоён қилишнинг сусайиши, психика яхлитлигининг парчаланиб кетиши аломатлари, тушкунлик кайфияти, руҳий ва ҳиссий депрессия ҳолатлари восита объекти тарзида хизмат қилди.

Кўриб турганимиздек, жамоавий онгсизликнинг бирдан отилиб юзага чиқиши дастлаб адабиёт ва санъат соҳасида рўй берди. Бу базисда турли-туман ва ранг-баранг оқимлар мажмуи сифатида намоён бўлган модернизм ушбу оқимларнинг бадиий услуби тарзида мустақкам ўрин эгаллади. Модернизм адабиётда реал воқеликнинг кескин суръатда ўзгариши ёки ўзгартирилишига кенг йўл очиб берди, кези келганда объектив воқеликни бутунлай рад этди. Бунинг ўрнига у ақл-идроқка асосланмаган ҳолда яратилган дағал ва мантиқсиз, иррационал ва нореал сюжетларга сайқал бериш, уларга гўзаллик, нафосат ва бадиийлик бағишлаш тамойилларига асосланган янги реал воқеликни кашф қилди. Модернизм санъат асарларининг қадр-қимматини ҳаёт билан ҳеч қандай алоқаси йўқ тарзда, ҳаётдан ташқари деб эълон қиларкан: "Санъат санъат учун" шиори унинг байроғига айланди. Бундан ташқари, модернизм тарафдорлари, мазкур услуб ҳомийлари бошқа санъат асарларига, биринчи навбатда, анъанавий санъат асарларига ҳажвий ёки ҳазил тариқасида тақлид қилишга ўтдилар. Юқорида таъкидланганидек, жамоавий онгсизликка мурожаат қилиш, бутун диққат-эътиборни унга қаратиш модернизмнинг асл моҳиятини, туб мазмунини ташкил қилган эди. Демак, ўзига хос бадиий услуб, бутун

бир адабий оқим сифатида намоён бўлган модернизм ўзининг майдонга келишида энг аввало декадансга (реал ҳаётдан юз ўгириш, объектив воқеликни рад қилиш, ижтимоий муаммоларни қабул қилмаслик ва ҳоказо), шунингдек, узоқ ва яқин ўтмиш мерос билан узил-кесил алоқасини узган, анъанавий санъатдан йироқ бўлган асарларни яратишга даъват этувчи авангардизмга сажда қилиши жоиздир. Ўз ўрнида авангардизм Фарбий Европа эстетик назарияларига, яъни санъат ва адабиётдаги нафосат, гўзаллик ва бадиийлик тамойилларига асосланган дунёқарашлар негизида пайдо бўлган эди.

Декаданснинг юзага келиши эса, бутун Европа маданияти тарихида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. XX аср бошида жамият таназзулга юз тутган ҳолатлар, ижтимоий инқироз жараёнлари замонавийликни, айнан бугунги кунни тўғри идрок қилишни, тушуниш ва англашни шакллантирди, инсоний дунёқарашлар ҳамда ҳаётни ҳис этиш имкониятларини юзага чиқарди. Кишилар ақли ҳамда руҳиятида чуқур ва кескин ўзгаришлар рўй берди. Бу ўзгаришлар аввало Фарб шеъриятида (Гийом Аполлинер, Эзра Паунд, Пол Элюар ва бошқалар) ўз аксини топди. Улар биринчи бўлиб нафис лирика тили орқали тобора яқинлашиб келаётган инқирозни, тушкунлик қайфиятини ифода этдилар, ўз онгида унинг аломатларини сездилар ва шеърият воситасида акс эттирдилар. Бу шоирлар жамиятдаги тушкунлик кайфияти, таназзул ҳолатларини бадиий ифодалаш билан бирга, айна пайтда унинг қурбонига ҳам айландилар.

Декаданс таҳлилини XX аср бошида яратилган реализм руҳидаги проза асарларида ҳам кўриш мумкин эди. Томас Манн қаламига мансуб "Доктор Фаустус", Максим Горькийнинг "Клим Самгиннинг ҳаёти", Ромен Ролланнинг "Жан-Кристоф" сингари романлари шулар сирасидан бўлиб, ўзларида яхлит ҳолдаги маънавий дунёқарашлар мажмуини мужассамлантирган бўлсалар-да, декаданс каби маънавий ва руҳий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларни четда қолдирмасдан, реал тасвирлаб бердилар.

Хуллас, модернизм - бу умумий дунёқарашга эга бўлган бир қатор адабиёт ва санъат йўналишлари мажмуаси бўлиб, у ҳамма кўникиб қолган, анъанавий тус олган бадиий образларнинг айрим ижобий ва салбий хислатларини алоҳида ажратиб таърифлаган ҳолда, қолган жиҳатларни парчаларга бўлиб ташлади. Масалан, санъаткорнинг бевосита образ мазмунига, унинг асл моҳиятига меъеридан ошиқ диққат-эътибор қаратганлиги натурализм¹ номини олди; образнинг фавқулодда бўрттириб тасвирланган ҳолати абстракционизм² қонуниятига асос бўлди, жўшқин ва ҳаяжонли ҳис-туйғулар билан тўйинтириб ифодаланганлиги эса экспрессионизм³га айланди; ортиқча мазмундорлик ва кўп маъноликнинг кашф қилиниши бевосита сюрреализм⁴га тааллуқли бўлиб қолди. Модернизм тарафдорлари ўзлари яшаётган жамиятнинг ибтидоий бетартиблиги, бугунги куннинг чалкаш ва мазмунсизлиги, замонанинг ўта тартибсизлиги, кишилар онгидаги алғовдалғов фикр-хаёллар инсоннинг ёлғизлик ҳис-туйғуси кучайишига, кескинлашувига олиб келди деб, ҳисобладилар. Сабаби, тажовузкорлик ва адоват руҳи билан суғорилган воқелик шахсни енгилмасликка, ҳамма вақт голиб чиқишига ундайди, ўзгалар унга бас кела олмаслиги, ундан устун бўла олмаслиги, унга кучи етмаслиги билан ожиз бўлиб қоладилар.

Модерн оқими адабиёт ва санъат услуги сифатида инсонни ўраб турувчи муҳитни безатишга, унга оро беришга ҳаракат қилади; ҳаётдаги жараёнларни, арзимаган, майда-чуйда кўринишларигача (неореализм) томоша, спектаклларга

айлантиришга, ранг-баранг тил, фикр безаклари билан ўраб-буркаб, бадиий матнни мураккаблаштиришга интилади. Бунинг сабабларидан бири Фарб жамиятида юксак идеалларнинг қадрсизланиши ва инсоннинг ҳузур-ҳаловатсиз, бир зайлдаги маъносиз ҳаёти, руҳиятидаги парокандалик эди. Энг муҳими, "модерн" услуги айнан Фарб адабиёти ва санъатида пайдо бўлганлигидадир. Европа давлатларининг аксари ўша даврда Шарқда ўз мустамлакаларига эга эди. Моддий жиҳатдан бойиб, руҳан қашшоқлашув меркантилизм, яъни манфаатпарастлик кайфияти, битмас-туганмас бойлик тўпланиши зиёлиларни эртами кечми эстетизмга олиб келди, яъни санъат ва бадиий ижодда кўзга кўринган ҳар нарсани узундан-узоқ тасвирлашга, жамиятдан бегоналашув фалсафий таълимот тамойилларига қараб ўзгариши муқаррар эди ва XIX аср охири - XX аср бошида Фарб маданиятида бу ҳолат юз берди. Бунинг натижаси ўлароқ Фарб ва Шарқ маданиятига мансуб анъаналар "модерн" услубида ўзига хос муштарак ифодавийлик ҳосил қилди. Модерн услубига Фарб адабиётидан романтизм, ҳиссиётга берилувчанлик, нозик табиатлилик ҳамда қатъий, мустаҳкам чизиқли структуравий асос сингдирилди, Шарқ санъатидан эса - бир маромдаги ифодавийлик, серҳашам ва бежамадор нақшинкорлик, шарқона нафосат кўшилди.

Лоақал XIX асрнинг охири ва XX аср боши Европа маданияти ўзида мужассам этган модерн услуги китобхон тасавурида Қадимги дунё цивилизациясининг давомидек гавдаланди, адабий жараён эса умуммаданий тараққиётнинг ажралмас

1. **натурализм** - XIX асрнинг 60 йилларида Европа адабиёти ва санъатида юзага келган ва реализмга қарама-қарши ўлароқ, воқеликни фақат ташқи томондан аниқ акс эттиришга аҳамият берган оқим;

(naturalism - appeared in European literature and art in the 60's of the 19th century and, contrary to realism, is a flow that focuses exclusively on the outside;)

2. **абстракционизм** - XX асрнинг 20 йилларида Европа адабиёти ва санъатида юзага келган реал нарсаларни мавҳум шакллар орқали ифодалашга интилган оқим;

(abstractionism - the flow of expression in the 20th century of the real world of literature and art through abstract forms;)

3. **экспрессионизм** - XX асрнинг 30 йилларида Европа адабиёти ва санъатида юзага келган йўналиш; бу йўналишнинг намояндалари санъаткорнинг асосий вазифаси инсоннинг ички дунёсини акс эттиришдан иборат деб ҳисоблайдилар;

(Expressionism - Origins in European Literature and Art in the 1930s; Representatives of this line think that the main task of the artist is to reflect the inner world of man;)

4. **сюрреализм** - XX асрнинг Европа адабиёти ва санъатидаги ижодда ақл-идрок ва тажриба ролини инкор этувчи ўта формалистик оқимлардан бири.

(Surrealism is one of the most formalistic trends in the 20th century that denies the role of intelligence and experience in the art of European literature and art.)

қисмига айланди. Ушбу ҳодисанинг асосини нафақат бадиий асар, балки адабий танқид, даврий нашрлар, мемуар (хотиралар, ёдномалар) ва эпистоляр (мактуб, нома русумидаги асарлар) адабиёт ташкил қилди, шунингдек, нашриёт ва матбаа фаолияти, китоб дўконлари ҳам бу анъанага содиқ қолди. Мазкур ҳодисага мустаҳкам пойдевор қуриш, унинг илмий-назарий базасини яратиш XX аср бошида амалга оширилганди, тўлақонли рўёбга чиқиш даври эса асрнинг 20-30 йилларига тўғри келди. Дарвоқе, ҳар қандай адабий жараён - бу кенг маънода дунё миқёсида янги-янги услубдаги бадиий адабиётнинг пайдо бўлиши, ривож топиши бўлиб, унинг ўзига хос хусусияти - бу бадиий ижоднинг мавжуд шакллари ўзгартириш ва янгиларини излаб топишдан иборатдир.

Айни пайтда бир неча савол туғилади: адабиёт - бу турғун мувозанатни сақлагувчи, ўзгармас тамойилларга эга ҳодисами; машҳур "учлик" - воқеа ривожи, замон ва макон яхлитлиги, шакл ва мазмун бирлиги адабиётда абадий ҳукм сура оладими; дунёда ҳамма нарса тадрижий тараққий этганидек, адабиёт ҳам шу тарзда ривожланиб борадими? Рус файласуфи П.В.Копнин (1922-1971) фикрича, бадиий асар илмий тадқиқот функциясини ҳам бемалол бажариши мумкин. Олимнинг бу фикри адабиётда ўз исботини тўлиқ топганини кузатамиз. Масалан, буюк рус адиби Лев Толстой "Уруш ва тинчлик" романида урушнинг боришини, жангу жадал саҳналарини, умуман даврининг муҳим тарихий воқеаларини ўша вақтда яратилган тарихий манбаларда акс эттирилганлигидан кўра бирмунча аниқ, ёрқин рангларда, мазмундор ва энг асосийси ишончли тарзда тасвирлаб берганлигини инкор этиб бўлмайди. Ёки машҳур француз ёзувчиси Оноре де Бальзакнинг ўзини "ижтимоий фанлар доктори", деб аташи ҳам бежиз эмасди. Чунки "Инсон комедияси" муаллифи жамият ва унда яшаётган одамлар характери хусусида XIX аср психология илми қўлга киритган ютуқларга қараганда кўпроқ билимга эга бўлган, шахс табиати хусусида кўп нарсаларни билган эди. Шу боис

тадқиқотчилар, буржуа жамиятининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий қиёфасини, умуман, ижтимоий муносабатларни тадқиқ қилишда "Инсон комедияси" туркуми тарихчилар, иқтисодчилар, статистиклар келтирган манбалардан кўра кўпроқ маълумот беради, деган фикрни билдирганлар.

Нафсилампр, ҳар қандай санъат ва тарих ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуддир. Тарихий жараёнлар тарихчи олимлар томонидан қайд қилинади: бўлиб ўтган муҳим воқеа ва ҳодисалар аниқланади, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, ўзаро таъсир ва муносабатлари талқин қилинади, ўтган сиёсий ва ижтимоий концепциялар атрофлича ўрганилиб чиқилади. Аммо узоқ ва яқин ўтмишнинг ҳаққоний қиёфасини, оддий кишилар ҳаётида кечган воқеалар, тарихий шахслар ҳақидаги тасаввурларни, бошқача айтганда, умумий тарихий онгни тарихчилар шакллантира олмайдилар. Бу муҳим аҳамиятга молик мураккаб жараённи фақат санъат ва адабиёт асарларидагина батафсил ифодалаш мумкин бўлади.

Масалан, Қадимги Рим императори Гай Юлий Цезарь (Gaius Julius Caesar, мил. ав. 100-44) ва Марк Юний Брут (Marcus Junius Brutus, мил.ав. 85-42) ҳақидаги фожиали воқеадан биз Нобель мукофоти лауреати (1902), немис муаррихи Теодор Моммсен (Theodor Mommsen, 1817-1903) нинг "Рим тарихи" (Römische Geschichte, 1902) ёки инглиз олими Эдвард Гиббон (Edward Gibbon, 1737-1794) нинг "Рим империяси инқирози ва қулаши тарихи" (The History of the Decline and Fall of the Roman Empire) каби тадқиқотларидан эмас, балки Уйғониш даври буюк драматурги Уильям Шекспир (William Shakespeare, 1564-1616) нинг "Юлий Цезарь" (1623) трагедиясидан кўпроқ воқиф бўламиз. Ёки буюк француз инқилоби ҳақидаги таассуротларни биз машҳур француз тарихчиси Жюль Мишле (Jules Michelet, 1798-1874) нинг "Франция тарихи" (Histoire de France, 1833-1867) ва "Француз инқилоби тарихи" (Histoire de la révolution française, 1847-1853) китобларидан эмас, балки инқилоб қаҳрамонлари ва қурбонларини таъсирчан тасвирлаган мўйқалам соҳиби Жак-Луи

Давид (Jacques-Louis David, 1748-1825) яратган "Маратнинг ўлими" (La Mort de Marat, 1793) картинаси ва Виктор Гюго (Victor Hugo, 1802-1885) нинг "Тўқсон учинчи йил" (Quatrevingt-treize, 1874) романи сюжетларидан кўпроқ англаб оламиз. Шунингдек, XIX аср Англиядаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида биз машҳур инглиз ёзувчиси Чарльз Диккенс (Charles Dickens, 1812-1870) асарларидан хабардор бўламиз. Шимолий Американинг кенг ва бепоён ерларининг забт этилиши тўғрисида гаройиб саргузаштларга бой бўлган Томас Майн Рид (Thomas Mayne Reid, 1818-1883) ва Жеймс Фенимор Купер (James Fenimore Cooper, 1789-1854) романлари бизга кўпроқ маълумот беради. Демак, ўтмиш ва бугунги ҳаёт ҳақида адабиёт ва санъат асарлари илм-фандан кўра чуқурроқ билим беради, яъни ёзувчи ва санъаткор халққа маърифат нуруни тарқатишда олимдан кам бўлмаган ҳисса қўшади. Энг муҳими, адабиёт ва санъат намояндалари тарихни бадиий образлар талқинида тасвирловчи халқчил асарлар яратишади. Ўқиш ва кўриш, ўқимишлилик шахсий ҳаётда муваффақиятларга эришиш учун нима фойда келтириши-ю, нима эса зарар етказиши тўғрисида фикр-мулоҳазалар юритиш манбаи, маънавий маданиятнинг асосидир. Умуман олганда санъат, жумладан, адабиёт ҳам инсон ақл-идрокига ҳис-туйғу орқали таъсир этади. Санъат, илм-фан, маърифат аҳдларига ўтган ва ўтаётган воқеа-ҳодисаларни изоҳлаш, талқин қилиш вазифаси ишониб топширилган. Шундай экан, бўлажак муаллифлар ўз асарлари учун тарихий воқеалар ёки тарихий қаҳрамонларни танлашда жуда эҳтиёткор бўлишлари лозимдир.

Албатта, XX асрда яшаб ўтган барча ёзувчилар ижодини батафсил таҳлил қилишга нафақат имконият, балки бунга эҳтиёж ҳам сезилмайди. Шунинг учун биз ушбу сатрларда XX аср адабий жараёнини янгилашда кўпроқ ҳисса қўшган, унга янгича руҳ бағишлаган модерн ёзувчилар тўғрисида сўз юритмоқчимиз. Ваҳоланки, бадиий адабиётга ҳақиқий янгилик олиб кирувчилар учун нима сўзлашдан кўра, қандай сўзлаш анча муҳимроқдир.

Марсель Пруст (Marcel Proust, 1871-1922), Жеймс Жойс (James Joyce, 1882-1941), Франц Кафка (Franz Kafka, 1883-1924), Виржиния Вулф (Virginia Woolf, 1882-1941) каби адиблар модернизм адабиёти классиклари ҳисобланишади. Уларнинг бадиий концепциялари XX аср охирига келиб умумевропа адабиёти тараққиётининг асосий тенденциясига айланди. Бу моҳир сўз усталари ўз ижодида асосий ургуни адабиёт ва ҳаёт ўртасидаги фаол ўзаро таъсир даражасидан бадиий асарнинг ички матн(контекст)ига оид жиҳатларга қаратдилар. Яъни улар таърифида эндиликда реал воқелик адабиётга эмас, балки аксинча, адабиёт реал ҳаётга ўз таъсирини ўтказа бошлади. Воқелик энди маданият ва адабиёт вужудга келтирган концепцияларга мувофиқ ўзгариши ва ривожланиши лозим эди.

Модернизмнинг кейинги тараққиёти кўп жиҳатдан турли йилларда Нобел мукофотига сазовор бўлган Томас Манн (Thomas Mann, 1875-1955), Ҳерман Ҳессе (Hermann Hesse, 1877-1962), Альбер Камю (Albert Camus, 1913-1960), Уильям Голдинг (William Golding, 1911-1993), шунингдек, Михаил Булгаков (1891-1940), Андрей Платонов (1899-1951) каби бир қатор адиблар ижоди билан боғлиқдир. Улар ижодида воқеликни тасвирлаш, ҳақиқий ҳаётни акс эттиришнинг модернистик услуби бевосита бадиий матн орқали намоеён этилди; бунда умуммаданий ёки субъектив ҳолатлар мифлар воситасида бадиий мазмун негизини ташкил қилди.

XX аср бошида дунё миқёсида буюк ўзгаришлар рўй берди: даврлар алмашди, эски санъат ва адабиёт ўрнига янгича санъат ва адабиёт асарлари юзага келди, умуминсоний дунёқарашлар ҳам ўзгарди, Европа давлатлари жаҳоншумул воқеалар марказига айланиб қолди. XX асрнинг машҳур ёзувчиларидан бири, "Эврилиш" (Die Verwandlung, 1912), "Жараён" (Der Prozeß, 1925), "Қаср" (Das Schloß, 1926) каби новелла ва романлар муаллифи Франц Кафка бу жараённинг марказида турди, уларга ўз муносабатини ижодида акс эттиришга ҳаракат қилди. "Мен кўпроқ вақтни ёлғиз ўтказишим керак. Мен яратган

асарларнинг барчаси - ёлғизлик маҳсулидир... Адабиётга дахлдор бўлмаган нарсаларни жиним ҳечам суймайди...", деб ёзган эди Кафка.

Дарҳақиқат, Кафка инсоний қадриятларни топтаган, гуманизм идеалларини рад этган, мавжуд гайриинсоний дунёга нафрат билан қарарди. Гоҳида унинг дунёқарашларида муросасиз зиддиятлар ҳам кўзга ташланади. Ёзувчи ўз замонасига, бугунги кунга ишонмай яшади, инсоннинг мудҳиш жамиятдаги имкониятларига шубҳа билан қаради. Кафка яратган асарлардаги фожиали ва мавҳум, бемаъни ҳиссиётларга тўла воқеликнинг ўзи ҳам субъективизм нуқтаи назаридан баҳоланишга олиб келади. Шу боис адиб романларининг бадиий олами эмпиризм, яъни назарий умумлаштиришни инкор этиб, ҳиссий идрокни, тажрибани билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисобловчи фалсафий йўналиш, янада аниқроқ қилиб айтганда, назарий машғулотлардан кўра амалий фаолиятга кўпроқ мойиллик руҳи билан йўғрилган воқеликда эмас, балки шахснинг маънавий қиёфасининг очиб берилишида кузатилади. Айнан миллий маданият қаҳрамонларнинг онгсиз маънавий қиёфаси билан муштарак тасвирланган воқеалар ичига сингиб, тасвирни кучрайтириш ва воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини белгилаб беради. Объектив ҳаётда, кундалик турмушда Кафка хизмат бурчидан юз ўгира олмаган, ўз касбидан воз кечиб, фақат ижод билан шуғулланмаган. Ҳатто бунинг уддасидан чиқа олганида ҳам, ўз касб корини ташламаган бўларди. Сабаби, адибнинг ўз истеъдодига, бадиий ижодда мувафаққият қозона олишига, унинг ортидан кун кечиришга тўлиқ ишончи йўқ эди. Кафка ижодкор сифатида доврўф қозонишга ишонмасдан, ҳаёт пайтида асарларини нашр қилдирмади. У ҳатто ўз дўстига вафотидан сўнг барча қўлёзмаларини ёқиб юборишни васият қилган эди. Яхшиямки, оқил дўсти васиятга қарши, Кафка қўлёзмаларини ноширга берди ва бу билан адабиёт оламига катта хизмат кўрсатди. Француз шоири Андре Сальмон (1881-1969) ўз шеърларининг

бирида "оддий одам бош кийимини соҳиббашорат бошига кийиб юради" қабилидаги сатрларда таърифланган оддий одам вақти келиб замонасининг тимсолига айланди.

Айни пайтда, Фарб адиблари учун турли-туман ва ранг-баранг рамзларга, қадим афсона ва ривоятларга майл-ҳавас ўйғонган эди. Бу ҳолатни биз Кафканинг юқорида номлари зикр этилган асарлари, шунингдек, Томас Манн қаламига мансуб "Будденброклар" (Buddenbrooks - Verfall einer Familie, 1901) романи, "Тонио Крёгер" (Tonio Kröger, 1903) новелласи, Бертольд Брехт (Bertolt Brecht, 1898-1956) нинг "Кураж она ва унинг болалари" (Mutter Courage und ihre Kinder, 1939) драмаси XX аср бошида Европа адабиётининг ғоявий-бадиий тамойиллари мажмуи, илмий-назарий концепцияси, фалсафий ва мафкуравий негизининг кескин янгиланиши ҳаётни тушуниш ва англашга имкон берди. Уларни синчковлик билан таҳлил қилганимизда, ўтмиш ва ҳозирги замон адабий жараёнининг ривожланиш спецификаси, яъни воқеликни бузиб талқин қилиш, ўхшовсиз акс эттириш шакллари четлаб ўтишга бўлган саъй-ҳаракатларнинг яққол намоён бўлганини кузатамиз. Юқоридаги асарларда китобхоннинг роли бевосита ижодий жараён иштирокчиси сифатида сезиларли даражада ошди. Масалан, Томас Манн дунёда муайян тартибга, муайян меъёрга солинган буржуазия ҳаёти ҳалокатга йўлиқди, деган якуний хулосага келди. Ёзувчи бутун диққат-эътиборини бевосита шахс фаолиятига қаратди, шахсдаги ноёб ва бетакрор хислатларга мурожаат қилди. Европада маданий ҳаётнинг юксалиши маълум даражада ижтимоий-сиёсий курашларнинг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ эди. Модернизм тарафдорлари ижтимоий ҳаётда рўй берган кескин ўзгаришларга зийраклик билан ўз муносабатини билдирдилар. Томас Маннга шуҳрат келтирган "Будденброклар" романи мавзусида бир савдогар оила сулоласининг ҳалокатга учраб, парокандаликка юз тутишини муаллиф ҳаёт билан шахснинг психологик ҳолатига вобаста тасвирлаб

беришга муваффақ бўлди. Бу соврилиш ташқи сабаблар таъсирида эмас, балки ички психологик факторлар, руҳий омиллар туфайли содир бўлганини китобхон англаб этади. Будденброкларнинг ҳар бир янги авлодида буржуазияга қарши йўғрилган онг, ақл-идрок, кўтаринки руҳ ортиб боради. Бу оиланинг ҳар бир янги авлоди ўзида тежамкорлик, тиришқоқлик ва мажбуриятлилик каби хислатларнинг йўқлиги туфайли аждодлари юзага келтирган баркамолликни давом эттириш урдасидан чиқа олмайди, улар қобилятсиз ва ўқувсизлик оқибатида реал ҳаётдан узоқлашиб, борган сайин таассубона диндорликка, фалсафага, турли иллатларга, дабдабапарастликка, зеб-зийнатга муте бўлиб, разолатга берилиб кетадилар. Натижада, Будденброклар сулоласи ўз обрўсини сақлаб қололмади, улар фаолиятида манфаат орттириш йўлидаги саъй-ҳаракат секин-аста сўниб битди. Уларда ҳаётнинг мазмуни ва мақсади, яшашга бўлган интилиш йўқолди. Бошқа томондан, романда ҳар хил ҳаёт тарзи, турли дунёқарашлар ўртасидаги азалий ва абадий зиддиятларнинг ёрқин намоён бўлишини ҳам кузатамиз. Муаллиф ўз қаҳрамонларининг бирортасини ҳам қоралашга уринмайди, бирортасига ҳам тегишли жазо бермайди, балки улар тақдирини китобхон ҳукмига ҳавола этади. Томас Маннинг иккинчи машҳур асари - "Иосиф ва унинг биродарлари" (Joseph und seine Brüder) тетралогияси 1933-1943 йиллар орасида босилиб чиқди. Ёзувчининг бошқа асарлари каби буни ҳам "тарбиявий роман", улғаяётган ёш инсоннинг шаклланиш тарихидек қабул қилиш ҳам мумкин. Муаллиф ўз қаҳрамонига сиёсий тажриба, ижтимоий воқеликни идеаллаштиришга бўлган мойиллик, ижодкорона ишбилармонлик, топқирона омилкорлик хислатларини инъом этади. Бундан ташқари, ушбу ижобий фазилатларга қўшимча - муаллиф қаҳрамонида одамлар эгаллаган мавқеини, иқтисодий аҳволини бошқариш ва атроф-муҳитни назорат қилишга бўлган ишонч кайфиятини ҳам ато қилади. Аниқроғи, бу олижаноб хислатларнинг барчасида ёзувчи

тарғиб қилган янги руҳиятдаги мафкура негизини ташкил этганини англаб олиш мумкин.

XX асрнинг зиддиятли ва шафқатсиз дунёсида шахснинг ёлғизлиги, ўз инсоний қиёфасини йўқотишлик мавзуси 30-йиллар Фарб адабиётида пешқадам мавзуга айланди. Айниқса, Фарб адибларининг биринчи жаҳон уруши ва унинг иштирокчилари тақдирини тасвирловчи асарларида ушбу мавзу ўта таъсирчан янгради, китобхон ёдида қоларли ёрқин образларда тасвирланди. Жаҳон адабиёти тарихида Г.Стайн таърифлаган "йўқотилган авлод" (lost generation) номини олган бу авлод намояндалари - Уильям Фолкнер (William Faulkner, 1897-1962) Эрнест Хемингуэй (Ernest Hemingway, 1899-1961), Френсис Скотт Фитцджеральд (Francis Scott Fitzgerald, 1896-1940), Жон Дос Пассос (John Dos Passos, 1896-1970), Ричард Олдингтон (Richard Aldington, 1892-1962), Эрих Мария Ремарк (Erich Maria Remarque, 1898-1970), Анри Барбюс (Henri Barbusse, 1873-1935) ва бошқалар Фарб адабиётининг кейинги равнақиға улкан ҳисса қўшдилар. Юқорида номи зикр этилган ёзувчиларнинг аксар қисми урушда бевосита қатнашган, унинг мудҳиш ва қонли қиёфасини ўз кўзи билан кўрган, уруш азобларини тортган, бир сўз билан айтганда, уруш воқелиги уларга ёт тушунча эмасди. Улар яратган асарларнинг қаҳрамонлари оддий, софдил одамлар эди. Бу одамлар ҳаётда биронбир арзигулик нарсага даъвогарлик қилмаган, ўзлари ва ўзгалар наздида ўта одми, ғофил ва ожиз бандалар эди. Бесўнақай ўсмир йигитчалар, ғалати ва паришонхотир кексалар (У. Фолкнер), биринчи жаҳон урушида қаҳрамонлик кўрсатган, тинч ва осойишта ҳаётда эса кераксиз буюмга айланиб қолган кечаги солдатлар (Э. М. Ремарк), тореадорлар, денгизчилар, журналистлар, майиб-мажруҳ бўлган, аммо руҳан тетик, сабот-матонатли одамлар (Э. Хемингуэй), ҳамма вақт ҳам омади чопавермайдиган олтин қидирувчилар, шаҳардан узоқ, кўримсиз ва хароба кулбаларда кун кечиришга мажбур бўлган мустамлака юртларнинг туб аҳолиси (Ж. Лондон) қиёфаси тасвирланганди. Умуман олганда,

бу одамлар ижтимоий-сиёсий ҳаётдан четга суриб ташланган, "эркин жамият идеал"ларига "хизмат қилиш"га ярамасаларда, аслида, одамшаванда, хушфеъл ва раҳм-шафқатли инсонлар тоифасига киради.

Хуллас, Европани тўс-тўполонга айлантирган биринчи жаҳон уруши, инқилобий тўнтаришлар, вужудга келган сиёсий ва иқтисодий инқироз таъсири остида адабиёт ва санъат аҳли жамиятдан кўра алоҳида бир одамнинг ички дунёсини тасвирлашни афзал кўрдилар. Модернизм тарафдорлари шу алфозда инсон қалбини, унинг қаърида яшириниб ётган, сир тутилган ҳиссиётларига разм солдилар, синчковлик билан ўргандилар. Модернизм адабиёти пешвоси ҳисобланган Марсель Пруст ана шундай ёзувчи эди. Тўрт девор исканжасида яшаган, оғир дард изтиробида кечган қисқа умри давомида Пруст ягона фабула, яъни бадиий асарда тасвирланган воқеаларнинг изчил занжири, ҳикоячи ва қаҳрамон кечинмалари билан муштарак акс этган "Йўқотилган вақтни ахтариб" (*À la recherche du temps perdu*) номли туркум романларини яратди. Мажмуадан ўрин олган: "Сван томон сари" (*Du côté de chez Swann*, 1913), "Гуллаган қизлар соясида" (*À l'ombre des jeunes filles en fleurs*, 1919), "Германтлар томони" (*Le côté de Guermantes*, I et II, 1921), "Содом ва Гоморра" (*Sodome et Gomorrhe*, I et II, 1922), муаллиф вафотидан сўнг нашр этилган "Асира" (*La prisonnière*, 1924), "Қочоқ қиз" (*Albertine disparue*, 1927) ва "Топилган вақт" (*Le Temps retrouvé*, 1927) романлари адиб номини дунёга танитди. Таъбир жоиз бўлса, ушбу туркумни метиндек мустақкам, яхлит ҳолдаги "онг оқими" мажмуаси деб номлаш мумкин. Эпопеянинг охири ва умрининг тугаб бораётган палласида Пруст ҳаётни эмас, балки адабиётнинг афзаллигини тараннум этиб: "Ҳақиқий ҳаёт, ягона ҳаёт - бу адабиётдир", "Объектив борлиқ эмас, балки онг устундир", деган хулосага келди. Айни пайтда у фақат санъат ўз-ўзини тушуниш ва дунёни билишнинг универсал воситасидир, деб ҳисоблайди. Агар инсон умрини яшаб ўтган бўлса ва охирига келиб

ҳаётни тушунган, англаган бўлса, демак, ўзида оламини кашф этиш ва дунёда ўзини топиш имкониятига эга бўлади. Прустнинг XX аср адабиётига катта таъсир кўрсатган "Йўқотилган вақтни ахтариб" эпопеясининг мазмуни, юксак маъноси айнан шунда мужассамлашганди.

XX асрнинг биринчи чорагида яна бир француз адиби, Марсель Пруст билан бир қаторда модернизм мактабининг етакчиси ҳисобланган Андре Жид (*Andre Gide*, 1869-1951) ижоди ҳам ўз даврининг адабий жараёнида муҳим ўрин тутди. У ҳикоя қилишнинг ўзига хос ёрқин услубини яратган билимдон, ақл-заковатли ёзувчи эди. Ўша йилларда уни кўп ижодкорлар ўзига устоз деб билган, ўз даврининг виждони деб эътироф қилганлар. Ва бу бежиз эмасди, чуқур фалсафий маънога эга, ўз замонасига ҳамоҳанг асарлар яратгани учун муаллиф 1947 йили Нобел мукофотига сазовор бўлди. Ўз даврида Андре Жид француз интеллигенциясининг фикру хаёлларини ўзида мужассам этган донишманд ёзувчиси эди. Унинг "Қалбаки пул ясовчилар" (*Les Faux-monnayeurs*, 1926) романи Фарб модерн прозасида "антироман" жанрига илк ташланган қадам бўлди. Умун олганда, 1920 йиллар француз адабиёти модернизм ривожига катта ҳисса қўшди.

XX аср биринчи чорагида инглиз адабиёти ҳам ўта сермазмун, таажжубларга бой воқеа ва ҳодисалар қуршовида ривожланди. Аср бошида Британия қироличаси Виктория вафоти ва узоқ йиллар давом этган *Victorian age*, яъни "викториан даври" (1837-1901) нинг поёнига етгани билан нишонланди. Буржуа жамиятининг таназзулга юз тута бориши билан бир вақтда янги ижтимоий-сиёсий тузум юзага кела бошлади. Европада содир бўлаётган тарихий ўзгаришлар Англия ҳаётини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Сиёсат ва ижтимоий муаммоларнинг санъат ва адабиёт соҳасига ҳам ўз таъсирини ўтказиши адабий жараёнда ўз бадиий-эстетик ҳамда ижтимоий-сиёсий қарашларига эга бўлган турли оқим ҳамда йўналишларни юзага келтирди.

Дарвоқе, XX аср бошида Англия

адабиётида икки асосий услуб ва йўналиш - реализм ва декаданс (авангардизм) кўзга ташланиб туради. Декаданс инглиз адабиётида Франциядагидек ёрқин намоён бўлган эмас. Бу кайфият Томас Гарди (Thomas Hardy, 1840-1928), Бернард Шоу (Bernard Shaw, 1856-1950), Герберт Уэллс (Herbert Wells, 1866-1946), Жон Голсуорси (John Galsworthy, 1867-1933) каби бир қатор ёзувчилар ижодида ўз аксини топган эди. Бу даврда Жеймс Жойс, Виржиния Вулф, Олдос Хаксли сингари инглиз адабиётининг ёрқин намоёндалари модернизм руҳидаги йўналишни ўз ижодларида такомиллаштирдилар. Масалан, инглиз модерн ёзувчиси Жеймс Жойс ижоди француз адиби Марсел Пруст ва немис ёзувчиси Франц Кафка мероси каби улкандир. Хусусан, Ғарб адабиётшунос ва мунаққидлари бу учала ёзувчини Европа модернизм адабиётининг "отаси" дея тан олишади. Бугунги кунга келиб, Жойс модернизмнинг энг номдор адиби сифатида эътироф қилинмоқда. Ёзувчининг 1904-1914 йилларда ёзилган дастлабки ҳикоялари кейинчалик "Дублинликлар" (Dubliners) сарлавҳаси остида нашр этилди; мақташ эмас, аммо фақат ушбу тўплами билан ҳам Жойс инглиз адабиёти классиклари қаторидан жой олишга лойиқ эди, негаки бу ҳикояларда ёш адибнинг ҳақиқий истеъдоди рўй-рост намоён бўлганди. Унинг ҳикояларида воқелик ҳеч бир муболағасиз ҳаққоний тарзда акс эттирилади. Уларда қийинчилик даврини бошидан кечираётган, ижтимоий, маданий турғунликда яшаётган, тор фикрли, юксак орзулардан холи, пуч хаёлларга берилган кишиларнинг тақдир тасвирланганини кузатамиз. Жойс миллий руҳнинг ҳақиқий галабасига фақат Европа адабиёти анъаналарини ўзлаштиргандан кейин етишиш мумкин, бунга эришиш эса, янги замонавий санъатни яратишга ажойиб пойдевор бўлади, деб ҳисоблаган. XX асрда жаҳон адабиётида оламшумул воқеа бўлган Жойснинг "Улисс" (Ulysses, 1922) романи мазмунан китобхон ҳиссиётларига эмас, балки унинг интеллектига, заковатига қаратилган эди. Ушбу асарни бир оз бўлса-да тушуниш учун, аввало дунёдаги барча

воқеалардан хабардор, жаҳон адабиёти дурдоналаридан воқиф бўлиш керак. Сабаби, маънавий-руҳий изланишлар, онгнинг, ҳаттоки руҳнинг фаолияти Жойсга шундай буюк асарни яратишга имкон берди. Жойс киши етарли ёки умуман англамайдиган руҳий реакцияларни қандай бўлса, шу ҳолича акс эттиришни ўзининг энг муҳим вазифаси деб ҳисоблаганди. Ёзувчи мураккаб ақлий, фикрий жараёнларни аслидай акс эттириш, киши онгидан чақмоқдек ўтиб кетадиган узук-юлуқ, бир-бирига боғланмаган ва механик тарзда бир-бирига уланиб, тизилиб кетадиган тасаввурлар, ҳис-туйғулар, фикрлар оқимини, киши онгининг турли қаватларида жойлашган ҳиссиётларини тасвирлаш шакллари излайди. "Онг оқими" (stream of conscience), деб аталган Жойс услубининг асл моҳияти шундан иборатдир. Тўлиқ ишонч билдан айтиш мумкинки, Жойснинг "Улисс" романи модернизм адабиётининг ўзига хос қомусига айланди. Адибнинг европалик ва америкалик издошлари "онг оқими"ни, яъни қаҳрамоннинг ўзига хос ички монологини, характерини, бошқача айтганда, одамларнинг типик табиатини, умумий хусусиятларини ўзида мужассамлантирган образни бадиий тасвирнинг универсал услуби деб жорий қилдилар.

Жойснинг издоши ва модернизм назариётчиси Виржиния Вулф ўз мақолаларида даврининг реализм тарафдорларига қарши чиқиб, уларни инсон ҳаётидаги "энг муҳим" ва "ҳақиқий" нарсаларни фарқлай олмасликларида, "ўткинчи", "бемаъни", "сийқаси чиққан" воқеаларни тасвирлашга мойилликда айблади. Анри Бергсон фалсафасини чуқур ўзлаштирган, унинг содиқ издоши бўлган Вулф тасаввурида инсон онги ва онг ости қаърида беркинган нарсалар айнан "ҳақиқийдир", "ўткинчи" ва "бемаъни" ҳодисалар эса - ижтимоий алоқа ва муносабатлардир, чунки улар "абдий" қадр-қимматга эга эмасдир. Албатта, бу субъектив, бир ёқлама дунёқараш эди. Унинг илк асари "Ташқи дунёга саёҳат" (The Voyage Out, 1915) ва кейингилари бирорбир сюжетга, ҳаттоки боғлаб турувчи

воқеавий чизиққа ҳам эга эмас. Улар турли персонажларнинг ички ҳолатларини импрессионизм¹ услубида акс эттирган лавҳалар, онг оқимидан иборат кечинмалар эди, холос. "Онг оқими" атамаси ҳам илк бор Вулф томонидан қўлланди. Адиба ўз адабий услубида, адабий дунёқарашларида Марсел Пруст асарларига таянган эди.

XX аср Англия модернизм адабиётида Олдос Хаксли (Aldous Huxley, 1894-1963) ижоди ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. У ўз асарлари билан "интеллектуал роман" (мубоҳаса-роман) жанрига асос солди. Ёзувчи ўз романларини "ғоявий роман", деб атайди. Сабаби, биринчи жаҳон уришидан кейин тинч, бироқ ташвишларга тўла ҳаётга қайтган инглиз интеллигенцияси намояндалари асрнинг тақдири, одамларнинг қисмати, жамиятнинг келгуси ривож қайси йўлдан бориши хусусида хавотирга тушдилар. Ҳар бир зиёлининг ўз фикри, ғояси ва дунёқараш шакллана бошлади. Хакслининг машҳур "Контрапункт" (Point Counter Point, 1928) романида реалистик ва модернистик тамойиллар вобасталашганини кузатамиз. Асарнинг реалистик жиҳати шундаки, унда буржуазия эътиқоди маслаклари, зодагонлар синфи намояндаларининг маънавий, ахлоқий қиёфаси ҳажвий тарзда тасвирланади, модернистик жиҳати эса романдаги буржуазия хулқ-атворининг юзакилиги, кундалик ҳаётнинг издан чиқиб бораётгани танқид қилинишида намоён бўлганлигидадир.

Романнинг номи - "Контрапункт", бир қатор оҳанглар бир вақтнинг ўзида уйғунлашиши ва ривожланишига асосланган кўповозилик (полифония) дир. Бу асарда муаллиф ўз замондошларини кузатади, ўрганади, таҳлил қилади ва фойдасиз, бемаъни ҳаракатлар, ҳузур-ҳаловат кетидан қувиш, маънавий, ахлоқий қоидаларнинг амалда мавжуд эмаслигидан бошқа ҳеч нарсани топмайди. Роман қаҳрамонлари бесаранжом ва палапартиш ҳаракат қилади, буни муаллиф тартибсиз композиция воситалари орқали тасвирлайди.

Инглиз адабиётининг тажрибавий (экспериментал) методларига мувофиқ ёзувчи сюжетсизликка мурожаат қилади, унда воқеалар ривож образ ва характерлар ривож орқали эмас, балки фалсафий нуқтаи назарлар ва дунёқарашлар тўқнашуви орқали вужудга келтирилади. Хулоса қилиб айтганда, Хакслининг модернизм йўналишида яратган барча асарларида инсон ва жамият ўртасидаги номуносабатлик, ижтимоий-сиёсий тузум билан унда яшаётган одамлар ўртасидаги ижобий ва салбий муносабатлар ўз аксини топади.

Аслида, америкалик, бироқ умрининг аксарият қисмини Парижда яшаб ўтган ёзувчи ва модернизм назариётчиси Гертруда Стайн (Gertrude Stein, 1874-1946) расман тажрибавий (экспериментал) проза қонун-қоидалари ва тамойилларини яратиш билан машғул бўлди. Стайн фикрича, XIX аср "воқеа адабиёти" XX асрга келиб "ҳолат адабиёти"га айланиши лозим эди. Ҳолат адабиётида аънавага айланган композиция ва сюжетга зарурат қолмайди, қаҳрамонлар характерини тасвирлашнинг кераги йўқ, ҳаётдаги мавжуд шароит ва ҳолатларни акс эттиришга эҳтиёж ҳам сезилмайди. Онг ости ҳиссиёти, гайришуурий кечинмалар, ҳирсий патологик майллар мажмуасини акс эттиришнинг ўзи кифоядир, деган ақида билан модернизмнинг пешқадамлигини қўллаб-қувватлади. Адиба башорат қилганидек, XX аср жаҳон адабиётида жуда кўп янги, замонавий йўналишлар ва оқимлар юзага келди.

Табиийки, XX асрнинг бошларида Америка адабиётида Хемингуэй, Фитцжеральд, Стейнбек, Фолкнер ижоди пешқадамлик қилган бўлса, 30-йиллар ижтимоий конфликтларини модернизм адабиётининг яна бир вакили Томас Вулф (Thomas Woolf, 1900-1938) ўз асарларида намоёиш этди. Унинг "Уйинга ўгирилиб қара, фаришта" (Look Homeward, Angel, 1929), "Вақт ҳақида ва дарё ҳақида" (Of Time and the River, 1935), "Ўргимчак тўри ва қоя" (The Web and the Rock, 1939), "Сен уйинга

1. **импрессионизм** - XX асрнинг Европа адабиёти ва санъатида ижодкорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, ҳис-туйғу ва таассуротларини бевосита акс эттиришга қаратилган оқим.

(Impressionism is a stream of twentieth-century poetry aimed at directly reflecting the artist's perceptions, emotions and impressions of the artist in European Literature and Art.)

қайта олмайсан" (You Can't Go Home Again, 1940) каби романлари модернизм қолипида яратилган психологик романлар ҳисобланади. Муаллиф ички монолог ва онг-шуур воситасида ўзининг модерн услубини яратди, вақтни жойдан жойга кўчирди, унинг асарлари сюжетида тез-тез такрорланиб турадиган лирик чекинишлар ҳикоя қилиш услуби калаваси ипининг доимо узилиб қолишига асос бўлди. Томас Вулфни XX аср америкалик ёзувчилар қаторида биринчи ўринга қўйган Уильям Фолкнер ўзининг ёш замондоши ҳақида: "Ҳамма нарсани қамраб олиш ташналиги - бу ҳамма вақт Вулфнинг ижодий интилишлари негизида бўлган. Бу ҳақда у ўзи ҳам гапирганди. Қалам учидан инсон қалб-юраги тажрибасини мужассам этиш - унинг ҳаётий мақсадидир", дея таъриф беради.

АҚШ модернизм адабиётининг яна бир вакили, Нобел мукофоти лауреати (1948) Томас Стернс Эллиот (Thomas Stearns Elliot, 1888-1965) поэзияда диний тасаввуф оқимининг доҳийси сифатида тан олинди. Шоир буржуазия тузумининг бетартиб ва бемаъни қонуниятлари замирида юзага келган адолатсизлик, мазмунсиз ҳаёт ва ундаги иродасиз хулқ-атворлар тизимини қаламга оларкан, буржуа цивилизациясида шаклланган ушбу ғайриинсоний хислатларни кескин танқид қилади. Модернизм шеърятининг ёрқин намунаси бўлган "Ҳосилсиз замин" (The Waste Land, 1922) поэмасида шоир инсоннинг наф-фойда келтирмайдиган, беҳуда ва бемақсад уринишлари ва натижасиз саъй-ҳаракатини тасвирлаш билан бирга, буржуа жамиятидаги маъно ва мазмунсиз ҳаёт инсонни ўлимга маҳкум этажагини исботлаб беришга уринади. Эллиот поэмаларида қадим мифлардан моҳирона фойдаланиш ҳаракатларини, воқелар замирида Дантенинг "Дўзах" ва Шекспирнинг "Бўрон" асарларидан олинган сюжетларни кузатамиз. Эллиотнинг модернизм руҳидаги эстетикаси назарий асослари ҳозирги Европа шеърятинида ўз долзарблигини сақлаб қолган.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб рус адабиётида реализм руҳи билан суғорилган роман ўз имкониятларидан

деярли фойдаланиб бўлди. Шу боис адабиёт ва санъатда авангард оқимлар илдам ва шиддат билан одим ташлади. Ўз вақтида Европа адабиёти ривожига беқиёс таъсир кўрсатган, унинг олтин хазинасига дурдона асарлар ҳадя этиб, ўзининг кейинги ривожига йўл топа олмаган бир вақтда рус адабиётида модернизм ғоялари юзага кела бошлади. А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, М.Хайдеггер, В.Соловьёв, М.Бердяев сингари файласуфларнинг илмий, бадиий-эстетик ғоялари рус модернизмда турли йўналишлар ва оқимларнинг пайдо бўлишига асосий туртки бўлди. Адабиёт ва санъатда символизм, акмеизм, футуризм, имажинизм каби модерн оқимлар шакллана бошлади.

1894 йил (рус императори Николай II тахтга ўтирган) дан бошлаб то 1936 йил (СССРда "улкан бурилиш") гача рус адабиёти ва санъатининг "Кумуш даври" ўз ҳаётини бошидан кечирди. Бу даврда Валерий Брюсов, Николай Гумилёв, Анна Ахматова, Осип Мандельштам, Марина Цветаева каби шоирлар сермахсул ижод қилишди. "Кумуш даври" модернизм мезонлари турли кўринишларда эди. Масалан, Леонид Андреев ҳаётдаги хаосни тараннум қилган бўлса, Валерий Брюсов ҳаётда ҳамма нарса кўз очиб юмгунича содир бўлиб, сўнгра ном-нишонсиз йўқолиб кетиш "фалсафа"сини илгари сурди, Дмитрий Мережковский "Христос ва Антихрист" роман-трилогиясида янгича христиан диний онгини қўллаб-қувватлади, Вяч. Иванов эса тасаввуф руҳидаги поэзияни маъқул кўрди. Нима бўлганда ҳам, "Кумуш даври" маданияти ҳаёт ва ижод ўртасидаги тафовутни енгиб ўтишга ҳаракат қилди, ижодни ҳаётдек, ҳаётни эса бадиий қонуниятлар негизида барпо этишни истади. Шу йилларда ижод қилган ёзувчи ва шоирлар рус маданияти ва санъатини ўтмишнинг гов бўлиб турган зоҳидона кишанларидан халос этмоқчи бўлдилар.

XX аср 30-йилларига келиб совет ҳокимияти адабиёт ва санъатда ўз мафкурасига ёт синфий элементларни йўқ қилишга киришди, жумладан адабиёт ҳам давлат аҳамиятига молик сиёсатга айлантирилди. 1934 йил Москвада СССР ёзувчиларининг I Қурултойида шўро

реализми тамойили адабиётнинг асосий бадиий методи тарзида жорий этилди. Шундан сўнг шўролар давлати санъат ва адабиётни ўз назорати остига олди, ўз амрига бўйсундирди, мавзу ва ғоя, услуб ва оқимларни бир хил шаклга келтириш, муайян қолипга солиш, бирхиллаштириш устида назорат ўрнатди, "шўро тараққиётининг бош йўли"дан четга чиққанлар бешафқат жазоланди. Шундай қилиб, XX аср бошида адабий жараёнда вужудга келган кўтаринкилик аста-секин бир фикрли қолипга, бир тахлитдаги услубга солинди.

Рус, кейинчалик совет ёзувчисига айланган Максим Горький (1868-1936) "Она" романи сабабли социалистик реализмнинг асосчиси, дея эълон қилинди. Сабаби, ўша даврда Европа адабиёт аҳли орасида Горький катта обрўга эга бўлиб, коммунистик мафкура ва сиёсий тузум адабиётини фақат угина Европага "керакли" ва "тўғри" тарзда ишонтира оларди. Аммо бу ҳол узоққа чўзилмади, вақти-соати келиб, шафқатсиз сиёсий тузум Горькийнинг ҳам баҳридан ўтиб кўя қолди. Шу каби Ф.Панфёров, Ф.Гладков, М.Шолохов ва иттифоқ ҳудудида яшовчи кўплаб "индустриализация" (саноатлаштириш) ва "коллективизация" (жамоалаштириш) эришган ғалабаларини мадҳ этган соцреализмнинг илк намояндалари шўролар мафкуравий адабиёти ифодаси эди. Тўхтовсиз ўтказилаётган гайриинсоний қатағонлар фониди совет ҳокимияти ўрнатган ижтимоий-сиёсий тузум норози бўлган ёзувчилар ва улар асарлари йўқ қилиб ташланиши ортиқча изоҳларни талаб қилмасди, негаки уларга шўро тузуми ва халқ душмани, деган тамға босиларди.

Таъкидлаб ўтиш жоиз, фақат Ғарб модерн адабиётига ҳамоҳанг ижод қилган А. Платоновнинг "Котлован", "Чевенгур", М. Булгаковнинг "Оқ гвардия", "Уста ва Маргарита", Б. Пастернакнинг "Доктор Живаго" романлари, В. Набоков, И. Бунин каби ёзувчилар асарлари XX аср жаҳон адабиёти саҳнасида муносиб ўрин олди.

XIX аср охири XX асрнинг бошида шаклланган "жадид адабиёти" намояндалари Абдурауф Фитрат (1886-

1938), Абдулла Авлоний (1878-1934), Абдулла Қодирий (1894-1938), Абдулҳамид Чўлпон (1898-1938) каби қаламкашлар ижодини ҳам ўзбек адабиётининг "Кумуш даври" дея таърифласак муболаға бўлмайди. "Жадид адабиёти" намояндалари қатағон йилларида сиёсий тузум қурбонларига айланди. XX асрнинг 30-йилларида М.Горький асос солган "соцреализм" анъаналари таъсирида ижод оламига қадам қўйган Ойбек, Ғ.Ғуллом, У.Носир, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода, М.Исмоилий, Шухрат, Уйғун, К.Яшин, Миртемир, С.Абдулла каби истеъдодлар ҳам шўро сиёсати ва мафкурасини ўзбек адабиётига сингдиришга мажбур бўлдилар. Улар жаҳон адабий жараёнида кечган модернизмнинг у ёки бу йўналишида ўз кучини синаб кўришга ҳам улгуришмади, негаки модернизм, юқорида таъкидлаганимиздек, "совет адабиёти ва санъати"да ривожланишга имкон топа олмади.

XX асрнинг 80 йилларида адабиёт оламида танилган Рауф Парфи, Омон Мухтор, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзамов, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Тоғай Мурод, Хуршид Даврон каби ёш адиблар Ғарб адабиётидаги илғор оқимлар ва улар анъаналарига яқинлашишга илк журъат этдилар. Мустақиллик даврида камол топган Назар Эшонқул, Хуршид Дўстмуҳаммад, Улуғбек Ҳамдам, Исожон Султон сингари ижодкорлар Ғарб модернизм ва постмодернизм адабиёти анъаналаридан ўз ижодида таъсирланиб, улардан баҳра олдилар десак муболаға бўлмаса керак.

Умуман, ўзбек адабиётида модернизм, постмодернизм ёки абсурд анъаналари мавжудми ёки адибларимиз ижодини Ғарб ва Америка модерн ёзувчилари Ф.Кафка, Ж.Жойс, Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, А.Камю, В.Вулф ижоди билан қиёслаб ўрганиш мақсадга мувофиқми? Бу саволга жавобни қаердан ва кимдан қидиришимиздан аввал ўтган аср жаҳон адабий жараёнини мукамал ўрганмоғимиз зарур, деб ўйлаймиз.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XX асрнинг 70-йилларида жаҳон адабиётида ўз умрини яшаб бўлган модернизм ўз ўрнини постмодернизмга бўшатиб берди.